

HANDBOEK VOOR
HISTORIEHOPPERS

de MIDDEN-
EEUWEN

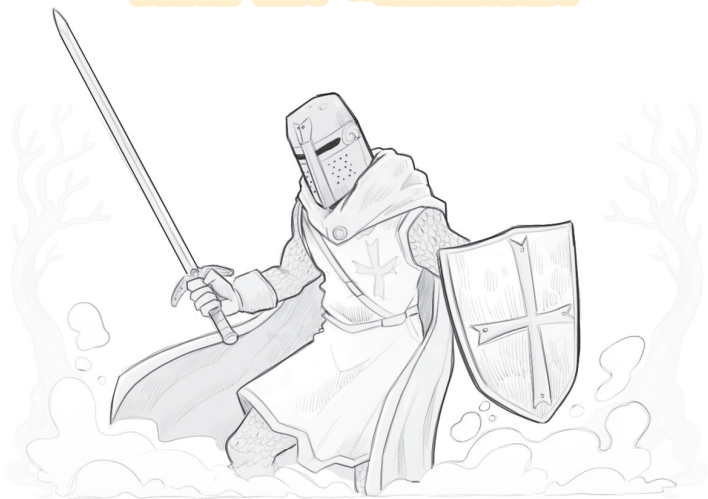
WAT EN #HOEDAN

Jonathan W. Stokes
illustraties door Xavier Bonet

HANDBOEK VOOR
HISTORIEHOPPERS
de MIDDEL-
EEUWEN

WAT EN #HOEDAN

Jonathan W. Stokes
Geïllustreerd door **Xavier Bonet**

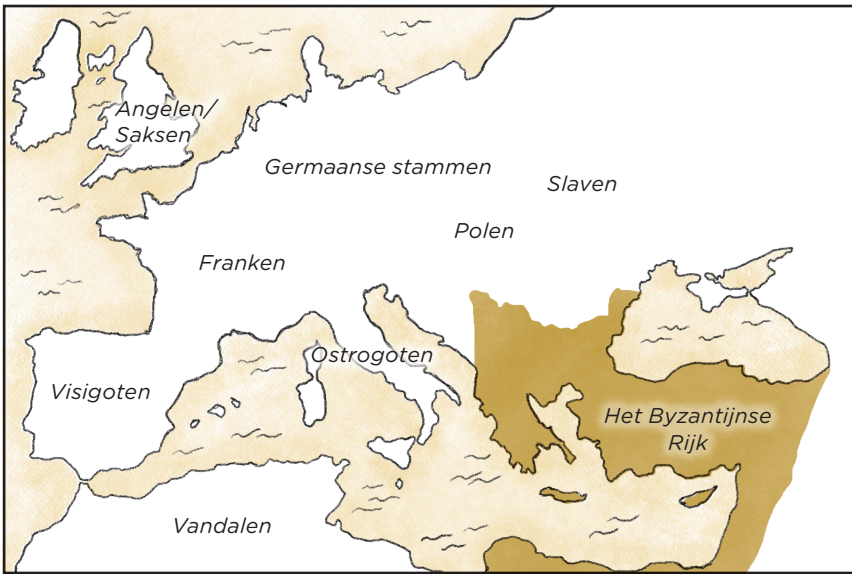
1

GOTEN, HUNNEN, VANDALEN EN ANDER VOLK DAT JE LIEVER BUITEN DE DEUR HOUDT

BENODIGDHEDEN

1. Een middeleeuwse mantel
om niet op te vallen
2. Een paard om aan de Hunnen
te ontsnappen
3. Een dolk ter bescherming
4. Een levensverzekering

DE VROEGE MIDDELEEUWEN, EUROPA IN HET JAAR 490

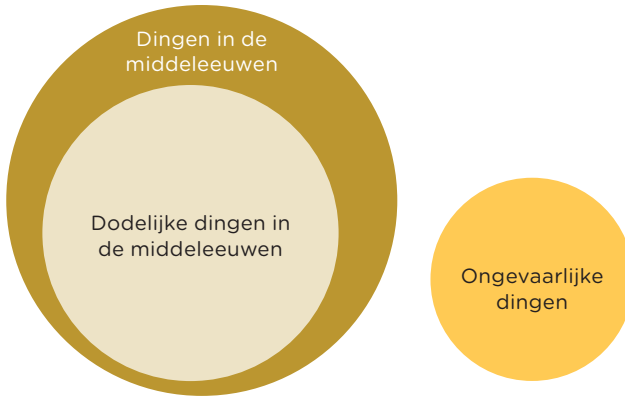
Welkom in de middeleeuwen!

Heb je gekozen voor onze middeleeuwse tijdreisvakantie, dan heb je óf heel weinig geld te besteden, óf je hecht extreem weinig waarde aan je persoonlijke veiligheid. Na de val van het West-Romeinse Rijk in 476 n.Chr.* valt West-Europa uiteen in verschillende stammen die continu oorlog met elkaar voeren. De westerse beschaving dondert als een kaartenhuis in elkaar en in de daaropvolgende 1000 jaar wordt Europa geteisterd door vijandige invasies, hongersnood, plagen, armoede, piraten en zeer dubieuze kledingkeuzes. De middeleeuwen is niet voor niets ons

.....
* Eeuwenlang heeft het Romeinse Rijk een groot deel van Europa in zijn macht. Uit deze beschaving komen heel wat handige ontwikkelingen voort: theater, bruggen, dichtkunst, riolen, wetten, kunst en enige elegantie. Wil je meer lezen over de Romeinen? Doe jezelf dan een lol en lees een van de grootste meesterwerken uit de geschiedenis: *Handboek voor historiehoppers - Het oude Rome*.

meest betaalbare reispakket: de kans dat je je vakantie overleeft is kleiner dan de kans op een kerstbonus van Adam Redkill.

Misschien wordt het allemaal wat duidelijker met dit diagram:

Dus waarom zou je naar de middeleeuwen willen reizen?

In één woord: AVONTUUR!

Tenminste, dat is wat de marketingafdeling van Chrono BV bedacht heeft. Eigenlijk is het fundament van de moderne beschaving tijdens de middeleeuwen gelegd. Onze taal, onze wetten, onze landen, ons eten en zelfs de manier waarop we muziek opschrijven: heel veel elementen uit ons huidige leven vinden hun oorsprong in deze chaotische periode.

De middeleeuwen omvatten zo'n enorme tijdspanne dat geschiedkundigen hem in 3 hapklare brokken hebben verdeeld: de vroege middeleeuwen (476-1000), de hoge middeleeuwen (1000-1300) en de late middeleeuwen (1300-1500). Het slechte nieuws is dat je je nu in de vroege middeleeuwen bevindt. Het Romeinse Rijk brokkelt langzaam af en bloeddorstige barbaren omsingelen je van alle kanten...

Geniet van je vakantie!

EEN BERICHT VAN DE TIJDREISDOUANE

WAARSCHUWING! Het is verboden de volgende voorwerpen mee te nemen naar de middeleeuwen:

- ◆ Een tandenborstel
- ◆ Shampoo
- ◆ Zo'n beetje alle medicijnen
- ◆ Zo'n beetje alle technologische apparatuur
- ◆ Etenswaren die de Europeanen nog niet hebben ontdekt, zoals chocola, vanille, tomaten, maïs, aardappels, avocado's, bosbessen, pinda's en bananen. O, en kalkoenen. Hoe groot de verleiding ook is, neem alsjeblieft geen kalkoenen mee naar de middeleeuwen.

Zeg maar dag met je handje, westerse beschaving

Eeuwenlang zorgt het Romeinse Rijk voor stabiliteit en beschaving in Europa. De Romeinen zijn de bron van hoogstaande kunst, architectuur en wetenschappelijke vooruitgang. Ze hebben duizenden kilometers aan wegen aangelegd om de verste uithoeken van hun rijk met elkaar te verbinden. Ze hebben aquaducten gebouwd voor schoon drinkwater. Ze hebben advocaten en rechtbanken.

Helaas komt er aan dit feestje een nogal abrupt en gruwelijk einde.

Even voorstellen: de Goten

De eerste stam die Rome met de grond gelijkmaakt zijn de Goten. Deze krijgers uit Scandinavië* trekken in een allesvernietigende rooftocht over het Europese continent. Een paar honderd jaar later vinden de Noren en Denen snelle schepen uit waarmee ze de plunderende Vikingen worden, maar je kunt de Goten beschouwen als Vikingen zonder boten. De komende eeuwen komt er uit het noorden een boel ellende voor de West-Europeaanen.

Zodra de Goten Rome in zicht krijgen, zien ze geen magistraal symbool van menselijke prestaties, maar dollartekens.† Rome is tot de nok toe gevuld met onmetelijke rijkdommen: goud, zilver, edelstenen, ivoor en kostbare kunst. De Goten plunderen Rome en nemen alles mee wat niet aan de grond vastgespijkerd zit. Alarik I is de leider van de groep Visigoten die het buitengewone genoeg heeft om Rome in het jaar 410 leeg te roven, en het buitengewone ongenoegen om meteen daarna te sterven aan koorts die hij oploopt tijdens noodweer.

Theodorik de Grote is de Ostrogotische leider die Odoaker, de koning van Italië, vermoordt tijdens een feestmaal op 15 maart 493. Theodorik en Odoaker vieren op dat moment dat ze zojuist een vredesverdrag hebben ondertekend. Het punt is dat Theodorik niet zo'n fan van vredesverdragen is en dat hij Italië voor zichzelf wil houden. Tijdens het feest trekt hij zijn zwaard, en hij doorboort de hals van koning Odoaker. Diens laatste woorden

.....
* Of mogelijk uit Polen. De geschiedkundigen weten het eigenlijk niet precies. Als je een paar Goten tegenkomt, vraag het ze dan even!

† De Goten zijn bovendien op zoek naar een nieuw thuisland en Italië lijkt hun de ideale stek.

zijn: ‘Waar is God?’ Daarna laat Theodorik Odoakers echtgenote stenigen tot de dood erop volgt. Trek hier een belangrijke les uit: als Theodorik je uitnodigt voor een feestmaal, is het beter om een smoesje te verzinnen en thuis te blijven. Maar goed, de Goten zijn dus binnen de kortste keren aan de macht in Italië.

De Visigoten, Ostrogoten, Bourgondiërs en Vandalen zijn allemaal stammen uit Scandinavië en Noord-Europa. Het duurt niet lang voordat ze een groot deel van Europa en Noord-Afrika hebben veroverd.

TIPS VOOR TIJDREIZIGERS: OPGAAN IN DE MASSA

Als je veilig en onopvallend wilt rondreizen tijdens je middeleeuwse tijdreisvakantie kun je je het beste voordoen als dorpeling. Verkleed je je als soldaat, dan kun je erop wachten dat plunderende Goten je aanvallen, wat een lelijke streep haalt door je middagplannen en je levensverwachting.

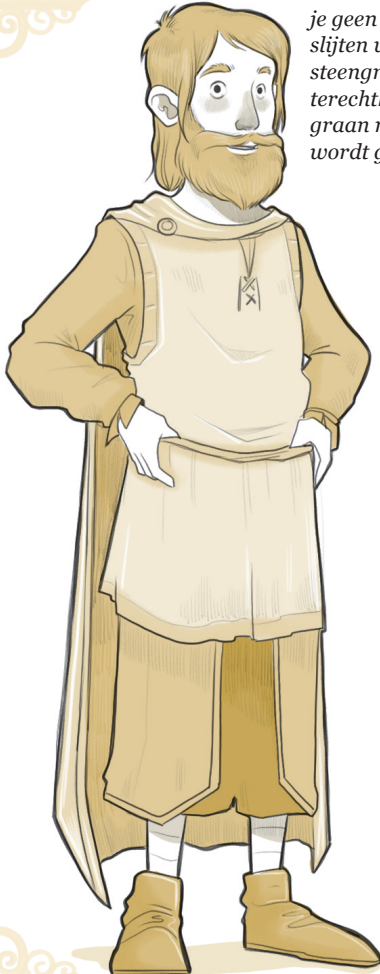
Een dorp telt meestal niet meer dan 50 tot 100 mensen. De meeste dorpelingen brengen hun hele leven door binnen een straal van 30 kilometer rond hun woonplaats en ze ontmoeten zelden mensen die een andere taal spreken of uit een ander land komen. Geschiedkundigen schatten dat de gemiddelde middeleeuwse dorpsbewoner minder dan 200 mensen leert kennen in zijn of haar hele leven. En boeken zijn ontegenwoordig duur omdat ze met de hand worden geschreven. De meeste mensen krijgen nooit een boek van dichtbij te zien, laat staan dat ze leren lezen. Hou je dus een beetje van de domme, dan val je totaal niet op.

MANNELIJKE DORPELING

VROUWELIJKE DORPELING

Omdat het middeleeuwse voedsel nauwelijks suiker bevat, krijg je geen rotte tanden, maar ze slijten wel. Dat komt door het steengruis dat in het brood terecht komt doordat het graan met molenstenen wordt gemalen.

Zeep bestaat al, maar shampoo niet. Een van de manieren waarop een vrouw een man het hof maakt is door de luizen uit zijn haar te kammen. Wat romantisch.

Mannen dragen meestal een tuniek, wollen kousen, een kniebroek en een mantel.

Vrouwen dragen een lange wollen rok, een schort, wollen kousen en een mantel.

HET RIJK VAN ATTLILA DE HUN IN HET JAAR 453

Attila de Hun

De Bourgondiërs, Vandalen en Goten zijn niet de enigen die het Romeinse feestje komen vergallen. De Hunnen, een stam van krijgers te paard uit Centraal-Azië, vallen het Romeinse Rijk vanuit het oosten aan en laten iedereen gillend van angst op de vlucht slaan. De krijgers kunnen uitstekend vechten in het zadel, met pijl en boog of lans. Zelfs de Goten zijn bang voor hen: een van de redenen dat de Goten het Romeinse Rijk aanvallen is om te ontkomen aan de Hunnen.

Het jaar 440 breekt aan. Een afschrikwekkende krijgshoofd genaamd Attila de Hun is uit Rusland vertrokken, heeft de rivier de Donau overgestoken en is begonnen aan een doldwaze plunder- en rooftocht door Europa. Het boeit hem niet wie hij vermoordt: hij slacht net zo lief Goten, Vandalen en Bourgondiërs af als Romeinen. Hij koopt de trouw van zijn generaals en andere medestan-

ders af door zijn hele buit aan hen weg te geven en zelf in armoede te leven.* Wanneer de Romeinse diplomaat Priscus aanwezig is bij een van Attila's grootse banketten ziet hij dat alle leiders van de Hunnen sieraden van goud en edelstenen dragen en de heerlijkste gerechten eten van zilveren schalen, terwijl Attila eenvoudig gekleed is en alleen vlees eet van een houten bord.

Attila de Hun roofde talloze Europese steden leeg en vermoordde verbijsterend veel mensen, maar sterft nota bene aan een bloedneus op zijn eigen bruiloft. Hij heeft al meerdere vrouwen, maar blijkbaar vindt hij dat er best nog eentje bij kan. Tijdens het bruiloftsfeest wordt hij zo dronken dat hij na afloop half bewusteloos in zijn slaapkamer neerploft. Die nacht krijgt hij een bloedneus, en hij stikt in zijn slaap.

De val van het Romeinse Rijk

De verwoesting van Rome is goed nieuws voor Goten en Hunnen op strooptocht, maar slecht nieuws voor de westerse beschaving. De expertise om majestueuze gebouwen, bruggen en aquaducten te bouwen nemen de Romeinen mee in hun graf. De indringers hebben geen flauw idee hoe ze bakstenen moeten bakken of cement moeten mengen, dus de prachtige Romeinse wegen, huizen, dorpen en steden raken langzaam maar zeker in verval.

Nu de steden uiteenvallen worden de meeste mensen boer of arbeider. Er zijn maar weinig baantjes waar je voor hoeft te kunnen

.....
* Adam Redkill staat niet achter dit beleid.

lezen. Binnen een paar generaties zijn er nauwelijks Europeanen overgebleven die Romeinse of Griekse teksten kunnen ontcijferen. In de volgende 1000 jaar is de kennis uit de oudheid grotendeels vergeten. Reis je naar deze periode, neem dan een paar leuke boeken mee. In de vroege middeleeuwen zul je weinig interessant leesvoer vinden.

TIPS VOOR TIJDREIZIGERS: VROEGMIDDELEEUWSE HUTTEN

Als je bedenkt dat hordes buitenlanders Europa binnen komen stormen, zijn er verbazingwekkend weinig goede hotels beschikbaar. Succes als je bij de Hunnen wilt logeren: zij zijn een nomadenvolk. Een hotel dat zich elke nacht naar een andere locatie verplaatst is lastig te vinden.

Je maakt de meeste kans op een slaapplek in een één- of tweekamerhutje waar de meeste dorpingen in wonen. Een gezin slaapt als sardientjes in een blikje op de grond, en de ruimte staat blauw van de rook omdat de open haard en de stenen schoorsteen pas worden uitgevonden in 1200. En de stank? Die komt van het dier – een varken, geit of koe – dat vaak ook in huis gehouden wordt.

Maak je over die dieren niet te veel zorgen. Omdat het vee ondervoed is en de mensen te weinig kennis over fokken hebben, is het middeleeuwse vee klein van stuk. Een volwassen stier heeft de afmeting van een kalf zoals wij dat kennen, en hun schapen zijn 3 keer zo klein als nu. Zie het maar zo: je slaapt niet in een stal, maar in een huis vol snacks.

TIPS VOOR TIJDREIZIGERS: eten in de vroege middeleeuwen

Het enige waar je je geen zorgen over hoeft te maken in de vroege middeleeuwen is dat je te dik wordt. Dorpelingen eten meestal een afgrijselijk soepachtig brouwsel dat bestaat uit alles wat ze die dag op het land uit de grond hebben getrokken, en dat ze in een ketel tot moes hebben gekookt. Van alle afschuwelijke dingen die je in de middeleeuwen kunt meemaken is deze soep misschien wel het aller-allergste.

Brood kan nog gevaarlijker zijn. Als het dorp door zijn tarwevoorraad heen is, bakt men brood van oude rogge. Maar rogge die te lang heeft gelegen bevat vaak een schimmel waarvan je kunt gaan hallucineren, ledematen kunt verliezen door koudvuur, en waaraan je zelfs dood kunt gaan.

Breng je een paar dagen door in een dorp, dan kun je bij zeer speciale gelegenheden iets duurders te eten krijgen zoals vlees, kaas of eieren. In alle andere gevallen moet je het doen met brood en soep, en mag je blij zijn dat je niet wordt afgeslacht door de Hunnen.*

.....
* Als je snakt naar culinaire hoogstandjes, zul je moeten wachten tot de hoge middeleeuwen. Op bladzijde 109 geven we een voorbeeld van een koninklijk banket.

De Moren

De Moren zijn er ook niet vies van om het voormalige Romeinse Rijk nog verder de grond in te trappen. Deze meedogenloze bende van islamitische stammen komt per boot over vanuit Noord-Afrika. Vanaf het jaar 711 vallen de Moren met succes Zuid-Europa binnen en ze veroveren Spanje, Corsica en delen van Italië. Hun religie is de islam, die aan het begin van de 7e eeuw is ontstaan op het Arabisch schiereiland. Ze verspreiden hun geloof in hoog tempo over 3 continenten.

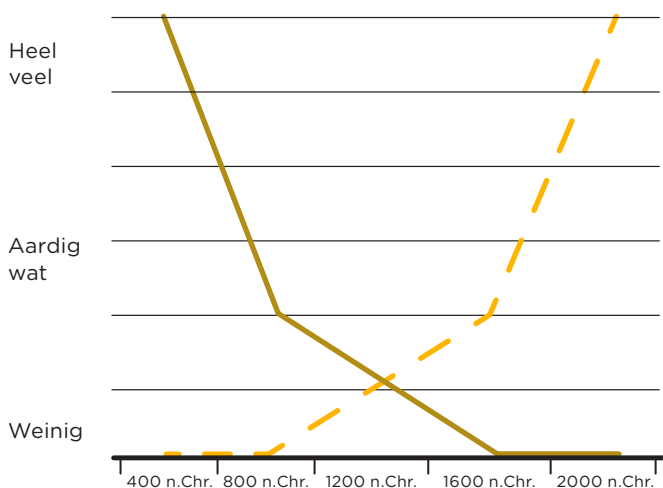
Overwonnen worden door de Moren is minder rampzalig dan het klinkt. In tegenstelling tot de Goten en Hunnen, die niet kunnen lezen en schrijven, hebben de Moren de wetenschap, literatuur, kunst en geneeskunde hoog in het vaandel staan. Ze introduceren de Arabische cijfers in Europa, die we nu nog steeds gebruiken. Dit getallenstelsel is veel overzichtelijker dan Romeinse cijfers en bevat een heel handig uitvindinkje: de nul. Heb je wel eens geprobeerd te vermenigvuldigen met alleen maar Romeinse cijfers? Dat is zo'n ramp dat je zin krijgt om het Romeinse Rijk voor een tweede keer te vernietigen.

De Moren introduceren nog veel meer nieuwe ideeën in Europa. Je mag hen bedanken voor algebra en chemie*; beide termen zijn afgeleid van Arabische woorden. De Moren schenken de Europeanen ook nieuwe kennis over astronomie, de landbouw en geneeskunde. Ze brengen zelfs een Indiaas strategiespel mee: schaken.

.....
* De Moren zijn niet de uitvinders van algebra en chemie, maar tijdens de middeleeuwen leveren denkers uit de islamitische wereld er de belangrijkste bijdragen aan.

TIPS VOOR TIJDREIZIGERS: SCHOOL

In de vroege middeleeuwen moet je vluchten voor vijandige barbaren en slapen in een hutje naast een ezel, maar je hoeft tenminste niet naar school. Het heeft geen zin om te leren lezen als er toch nauwelijks boeken te krijgen zijn.

--- Aantal boeken in Europa
— Aantal binnenvallende barbaren

Mocht je toch behoefte hebben aan onderwijs, dan heb je eigenlijk maar twee opties: geboren worden in een rijke familie, of monnik worden. Als je de zoon van een vermogende edelman bent, kun je je misschien wel een privéleraar veroorloven en als je in een klooster woont, heb je de weinige boeken tot je beschikking die Europa rijk is. Blijf anders nog een paar eeuwen in de middeleeuwen hangen. De universiteit van Oxford wordt rond 1096 opgericht en bestaat nu nog steeds. Andere universiteiten beginnen in die tijd ook op te komen en zijn bedoeld als opleidingsinstituut voor priesters.

TIPS VOOR TIJDREIZIGERS: NAAR DE DOKTER

Zoals vrijwel alles in de middeleeuwen is ook je levensverwachting middelmatig. Vrijwel niemand houdt het uit tot z'n 40ste, en 30 tot 50 procent van de middeleeuwers overleeft de kindertijd niet eens.*

Word je ziek of raak je gewond door een moordlustige Hun, doe jezelf in godallemachtigste vredesnaam een lol en **GA NIET NAAR EEN MIDDELEEUWSE DOKTER**. Het niveau van de geneeskunst is heel wat lager dan middelmatig en een bezoekje aan een dokter eindigt vaak in de dood.

.....
* Mensen in de middeleeuwen hebben het ongekeerde talent om te sterven bij hun geboorte, of dodelijk ziek te worden. De gemiddelde levensverwachting ligt rond de 30 jaar. Heb je het geluk dat je ouder wordt dan 30, dan maak je een goede kans om het uit te zingen tot om en nabij je 50ste.

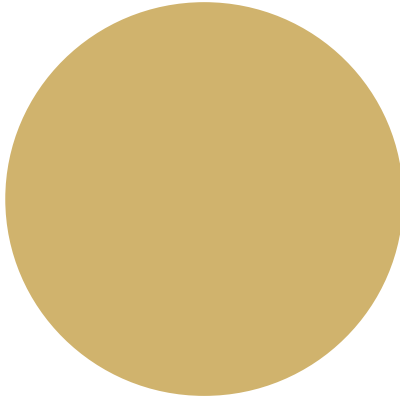
In de middeleeuwen worden operaties uitgevoerd door barbiers. Ja, dat lees je goed: degene die je haar knipt, is ook degene die je doodgevroren been afzaagt. De bekende rode en witte strepen van de kapperspaal die je aan gevels ziet hangen, zijn oorspronkelijk geïnspireerd op het rood en wit van bebloed verband.

Door gebrek aan wetenschappelijke kennis, scholen en boeken berust de middeleeuwse geneeskunde vooral op bijgeloof en nattevingerwerk. Ben je ziek? Misschien heb je te veel bloed. Een middeleeuwse barbier helpt je ervanaf door je te bedekken met bloedzuigers.

Hoofdpijn? Dat kan komen door een te hoge druk in je hoofd. Tegen een kleine vergoeding boort de barbier met alle liefde een gaatje in je schedel. Klaar! Hoe voelt je hoofd nu?

Een andere populaire geneeswijze is een lange pelgrimstocht: je loopt naar een heilige plaats, bij voorkeur eentje waar een relik wordt bewaard, zoals een bot of ander lichaamsdeel van een dode heilige. Voel je je niet zo lekker en heb je zin om onder de dekens te kruipen? Hup, in de benen! Wandel naar een kathedraal in Spanje!

DOKTERS IN MIDDELEEUWS EUROPA

■ Middeleeuwse dokters

▨ Dokters die weten
wat ze doen

De Europese geneeskunde loopt ver achter op de geneeskundige kennis in het Midden-Oosten. Hieronder staat een werkelijk verslag van een Syrische arts* die de pech had om samen te moeten werken met een middeleeuwse Europese dokter:

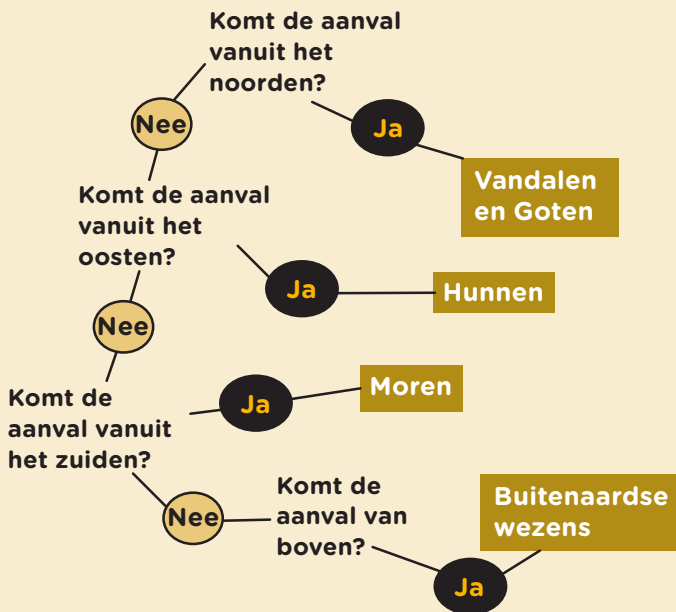
De Europeanen brachten een ridder bij me die een abces in zijn been had. [...] Ik legde een kompres aan, waarna het abces openging en het been heelde. Toen kwam er een Europese dokter die zei: 'Deze man weet niets van de juiste behandeling.' De dokter zei tegen de ridder: 'Wat zou u liever willen? Leven met één been, of sterven met twee?' De ridder antwoordde: 'Leven met één been.' De dokter zei: 'Haal een sterke ridder en een scherpe bijl.' Er kwam een ridder met een bijl. De dokter

.....
* Dit verslag is in 1188 geschreven door Usama Ibn Munqidh, een islamitische krijger. Een kaart van het Midden-Oosten vind je op bladzijde 71.

legde het been van de patiënt op een blok hout en droeg de ridder op om het af te hakken. Bij de eerste klap was het been nog niet doormidden. Bij de tweede klap stierf de patiënt ter plekke. [...] Daarop vroeg ik of mijn diensten nog nodig waren. Het antwoord was nee, en ik keerde terug naar huis. Ik heb veel geleerd over hun geneeswijzen.

TIPS VOOR TIJDREIZIGERS: WIE IS DE AANVALLER?

Het is lastig bij te houden welke stammen Europa allemaal binnenvallen. Met dit handige schema weet je in één oogopslag wie de vijand is.

TIPS VOOR TIJDREIZIGERS: RELIGIES IN DE MIDDELEEUWEN

Religie is een heel belangrijk onderdeel van het middeleeuwse leven en van de middeleeuwse dood. Over religie worden heel veel oorlogen uitgevochten in deze periode. Het goede nieuws is dat veel grote mijlpalen in de kunst hun oorsprong vinden in het geloof. Gebruik dit handige lijstje als je wilt weten welke gelovigen je in de middeleeuwen kunt tegenkomen.

Keltische heideneen 'Er zijn minstens 200 goden, die allemaal in de natuur om ons heen leven!'

Viking-heideneen 'Er zijn 12 goden en ze wonen in Asgaard!'

Romeinse heideneen 'Er zijn 12 goden en ze wonen op de berg Olympus!'

Joden 'Er is maar 1 god!'

Christenen 'Er is maar 1 god en zijn zoon is Jezus Christus!'

Moslims 'Er is maar 1 god en zijn profeet is Mohammed!'

Karel de Grote

Goten, Vandalen, Hunnen, Moren... Het gaat maar door. De vijanden belagen West-Europa van alle kanten. Pas in 768 brengt Europa zijn hoogsteigen krijgshoofd voort die het continent in het verderf stort. Karel de Grote* is een Frankische koning† met maar één doel voor ogen: Europa veroveren en iedereen bekeren tot het christendom.

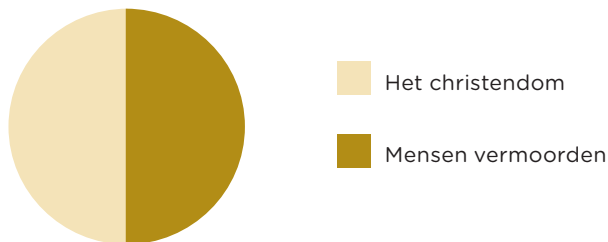
Het christendom is de religie geworden van het Romeinse Rijk, dat ooit het grootste deel van West- en Oost-Europa besloeg. Maar Europa is nogal een groot continent, dat wordt bevolkt door massa's heidenen, oftewel mensen die meerdere goden vereren. Ondertussen vallen Spanje en Italië onder de heerschappij van de Moren, die de islam aanhangen.

.....
* In het Frans heet hij Charlemagne, en in het Latijn Carolus Magnus. Ze zeggen allemaal dat hij groot is, maar wij van Chrono bv vinden dat wel meevallen.

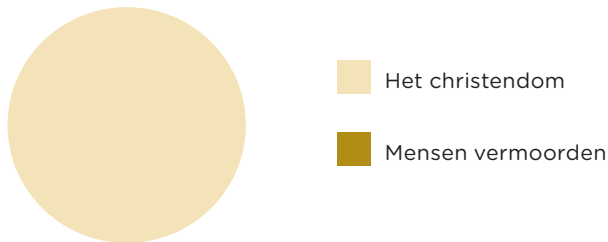
† Karel is een Frank, dus hij woont in Frankrijk, maar hij spreekt Duits. Snap je het nog?

Karel de Grote maakt het tot zijn levensmissie om alle Europeanen door middel van oorlog te leren hoe ze vredelievende christenen moeten zijn. Hij vecht tegen de moslims van het Moorse volk en de heidense Europeanen, en slacht zelfs 4500 heidense stambewoners in Germanië af. Lekker vredelievend voorbeeld, vind je niet? De paus – de grote leider van het christendom in Europa – vindt Karel de Grote helemaal het einde. De koning zorgt namelijk voor een fantastische opkomst in de kerken.* Elke veldslag die hij levert is eigenlijk een soort ledenweringsactie. Ondanks al zijn oorlogsgeweld slaagt Karel er langzaam in om West-Europa te verenigen onder één regering en in één religie. Veel Europeanen die geen tijdmachine hebben denken dat er straks een lange periode van vrede zal aanbreken...

Dingen waarin Karel de Grote gelooft

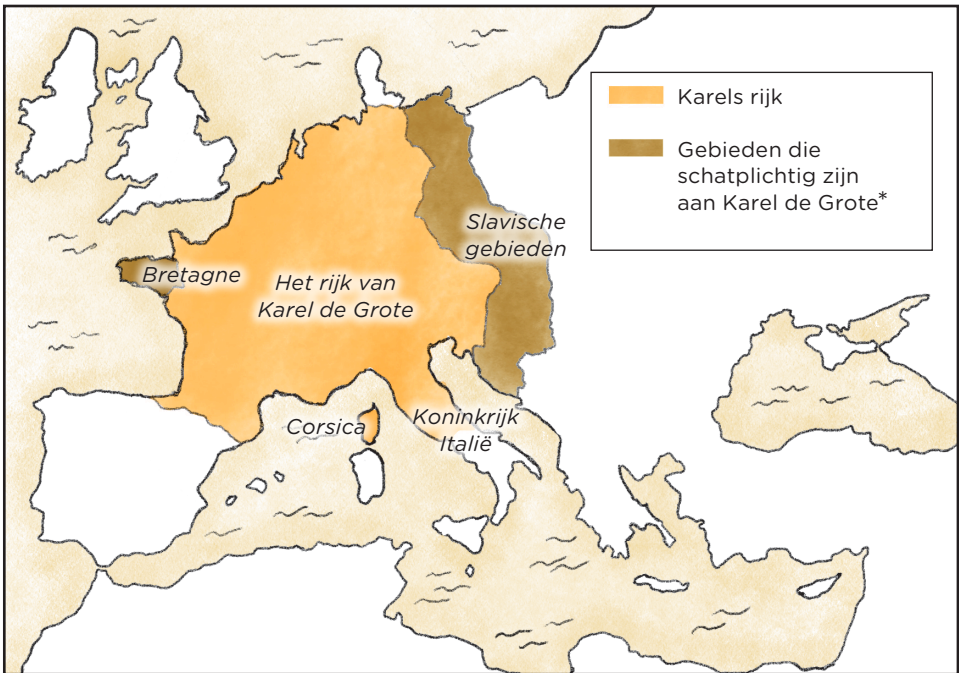
Dingen waarin christenen horen te geloven

.....
* Dat niet alleen. Nadat paus Leo III is beschuldigd van liegen voor de rechtbank, dreigen zijn ogen te worden uitgestoken en zijn tong te worden afgesneden als straf, maar Karel de Grote redt hem. Bovendien heeft Karels vader ook nog eens Midden-Italië cadeau gegeven aan de paus.

Er is alleen één probleempje. Karels rijk is zo groot dat het inmiddels tegen de gewelddadige Scandinavische noorderburen aanschuurt. Scandinavië is het gebied waar de Goten en Vandalen vandaan kwamen, en binnenkort staat er een nog dodelijkere meute van noordelijke plundersaars op Europa's stoep: de Vikingen.

KARELS RIJK IN HET JAAR 814

.....
* 'Schatplicht' betekent dat deze landen geld betalen aan Karel de Grote. In ruil daarvoor valt hij hen niet aan. Een slimme manier van Karel om een extra zakcentje te verdienen.

Volgens een van de verhalen over Karel de Grote zit de koning – inmiddels op leeftijd – op een ochtend aan zijn ontbijt ergens aan de Franse kust. Aan de horizon ziet hij plotseling Vikingschepen opdoemen. De schepen zijn zo snel dat ze alweer uit het zicht zijn tegen de tijd dat Karels troepen met getrokken zwaarden aan de kustlijn arriveren. Karel barst in tranen uit. Zijn dienaren vragen waarom hij huilt. Karel antwoordt dat hij weet dat hij de Vikingen onmogelijk zal kunnen tegenhouden.

www.defonteinkinderboeken.nl

Oorspronkelijke titel: *The Thrifty Guide to Medieval Times: a Handbook for Time Travelers*
Verschenen bij Viking Children's Books, an imprint of Penguin Young Readers Group,
a division of Penguin Random House, LLC.

© 2019 Jonathan W. Stokes

Voor deze uitgave:

© 2020 Uitgeverij De Fontein, Utrecht

Vertaling: Anne Douqué

Omslagafbeelding en illustraties: Xavier Bonet

Grafische verzorging: Atelier van Wageningen

Uitgeverij De Fontein vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 261 5024 1 (e-book 978 90 261 5025 8)

NUR 212, 283